

**“JADIDLARNING MA’RIFIY FAOLIYATI: G’OYALARI,
MAQSADLARI, VAZIFALARI VA TURKISTON
TARAQQIYOTIGA QO’SHEGAN HISSASI”**

MAVZUIDAGI XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA

M A T E R I A L L A R I

P R O C E E D I N G S

**OF THE INTERNATIONAL CONFERENCE "EDUCATIONAL
ACTIVITIES OF JADIDS: IDEAS, GOALS, TASKS AND
CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF TURKESTAN"**

**2023, 6-7-MART
TOSHKENT**

UO'K: 66.3(5O')
KBK: 323.1(092)(575.1)
H 31

“Jadidlarning ma’rifiy faoliyati: g’oyalari, maqsadlari, vazifalari va Turkiston taraqqiyotiga qo’shgan hisssasi” xalqaro ilmiy amaliy konferensiya materiallari [to’plam] / mas’ul muharrir t.f.d., prof. B.V.Hasanov. – Toshkent: 2023. – 516 bet.

Mas’ul muharrir:
t.f.d., prof. B.V.Hasanov

Muharrirlar:
Bahrom IRZAYEV
Murod ZIKRULLAYEV
Zebuniso KAMALOVA
Muslim ALIJONOV

XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida Turkistonda vujudga kelgan jadidlik harakatining asosiy maqsadi jamiyat taraqqiyoti uchun lozim bo’lgan barcha sohalarda innovatsion g’oyalarni joriy qilish edi. Aynan shuning uchun ham Yangi O’zbekistonda erkin fuqarolik jamiyati, huquqiy demokratik davlat barpo etishda jadidlarning gumanistik qarashlariga tayanilmoqda, ularning merosiga ma’naviy kuch-quvvat manbai sifatida alohida e’tibor qaratilmoqda.

Mazkur to’plam 2023-yil 6-7-martda Toshkent shahrida O’zR VM huzuridagi Qatag’on qurbonlari xotirasi davlat muzeyi, Turkiy davlatlar tashkiloti, Respublika ma’naviyat va ma’rifat markazi hamda boshqa tashkilot va muassasalar hamkorligida o’tkazilgan **“Jadidlarning ma’rifiy faoliyati: g’oyalari, maqsadlari, vazifalari va Turkiston taraqqiyotiga qo’shgan hisssasi”** mavzuidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallarini o’z ichiga olgan.

Unga kiritilgan maqolalarda Turkiston jadidchilik harakati va uning ma’naviy-ma’rifiy asoslarining mohiyati, jadidlarning xalq tafakkurini o’stirish, ma’naviyatini boyitish yo’lida olib borgan kurashlari, jadidchilik g’oyalarining Turkistonga tarqalishida milliy matbuot, badiiy adabiyot va teatrning ahamiyati va ularning ijodida Milliy istiqlol g’oyasining ifodalanishidagi o’ziga xosliklarni o’rganish nazarda tutilgan. Shuningdek, O’zbekiston tarixining o’ta murakkab va ziddiyatli davrining so’nggi yillarda tarixchi, siyosatshunos, adabiyotshunos, faylasuf va boshqa soha mutaxassislari tomonidan olib borilayotgan tadqiqotlarni to’ldiradi va tarixan to’g’ri xulosalarga kelishga ko’mak beradi.

To’plam muqovasini bezashda O’zbekiston Respublikasi san’at arbobi, I-darajali davlat mukofoti sovrindori, professor Aliqulov Alisher mahmudovichning 2001-yilda ishlagan “Xalq qo’zg’olonlari va jadidchilik harakati” asaridan foydalanildi.

ISBN 978-9943-9607-3-2

xususiyatni ustivor deb bilganliklarida edi. Bu esa bolsheviklar hukumati boshqaruv siyosatiga zid edi. Shuning uchun ushbu harakat namoyondalarining so‘nggi vakillari 1937-1938-yillardagi qatag‘on siyosatidan omon chiqmadilar. Lekin ushbu milliy-ozodlik kurashi asoschilari, jasur lashkarboshilar, mard qo‘rboshilar janglarini, mustamlakachilarning qanday vahimaga tushganliklarini, Vatan tuprog‘i uchun mardonavor kurashish ibratini tarix unutmaydi. Zero, “Oyni etak bilan yopib bo‘lmas deydi” - dono xalqimiz, o‘tgan asrning o‘ttizinchi yillari qa‘riga yashiringan haqiqat bugun avlodlar ko‘z o‘ngida ochilmoqda.

Bugun Prezidentimiz boshchiligida istiqlol kurashchilari sha‘ni, nomini oqlashga qaratilgan ezgu ishlarning amalga oshirilayotgani hamda buning ijrosi milliy qonunchiligimizda qaror topayotgani quvonarlidir.

Tarixiy hujjatlarda aks etgan, qatag‘on qurboniga aylangan shaxslarning ayanchli qismati, ularga va oilalariga nisbatan qilingan zo‘ravonlik holatlari istiqlol tufayli keng o‘rganildi va o‘rganilmoqda. Ular haqida ko‘plab ma‘lumot va dalillar keng ommaga taqdim etilmoqda. Xususan, hukumat qarorlari, Prezident farmoni asosida ilmiy-tadqiqot ishlarini amalga oshirish jarayonida ana shunday fidoyi kishilar shaxsi aniqlash ishlari keng qo‘llamda amalga oshirilmoqda.

Davlatimiz rahbarining 2020-yil 8-oktabrdagi 5598-sonli “Qatag‘on qurbonlarining merosini yanada chuqur o‘rganish va ular xotirasini abadiylashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi farmoyishi asosida Farg‘ona davlat universitetida jadidchilik harakati vujudga kelishi, tarixi va mohiyati borasida ilmiy tadqiqot ishlari olib borish natijasida ko‘plab yangi shaxslar aniqlanib muzey fondi boyitildi.

Mustabid tuzum davrida qatag‘on qilingan ajdodlarimiz xotirasini tarixiylashtirish, ularning faoliyati va merosini yoshlarga o‘rgatish, Vatanimiz mustaqilligi, xalqimiz erkinligi yo‘lida mardonavor kurash olib borgan millat qahramonlari tarixini keng jamoatchilikka yetkazish ishlari uchun universitetda qatag‘on qurbonlari xotirasi muzeyi xodimlari va tarixchi olimlar, professorlar hamkorligida alohida targ‘ibotchilar guruhi shakllantirilib, keng qo‘llamda ishlar olib borilmoqda.

Shu o‘rinda aytib o‘tish joizki, qatag‘on qurbonlari nomini abadiylashtirish, ularning jasoratli tarixi misolida yoshlarni Vatanimiz va xalqimizga muhabbat va sadoqat ruhida tarbiyalash, qatag‘on davriga oid tarixiy ma‘lumotlarni xolis va haqqoniy o‘rganish maqsadida tashkil etilgan Farg‘ona davlat universiteti tuzilmasidagi Qatag‘on qurbonlari xotirasi muzeyi faoliyati yildan-yilga kengaytirib borilmoqda. Quvonarlisi shundaki, endilikda muzeyga faqatgina talaba-yoshlar emas, viloyatdagi tumanlar aholisi, uyushmagan yoshlar va horijiy mexmonlar tashrif buyurmoqda. Ushbu muzeyga mustamlakachilik davridan tortib, mustaqillik davriga oid bo‘lgan ikki yarim mingga yaqin noyob tarixiy hujjatlar keltirilgan bo‘lib, hozirda Turkistondagi jadidchilik harakati, milliy-ozodlik uchun kurashgan namoyondalar, ushbu kurashlarda ahamiyatga ega bo‘lgan shaxslar nomlari aniqlanib, boyitib borilmoqda. Ko‘plab tarixchi yosh olimlar, magistrlarımız qatag‘on qurbonlari tarixi to‘g‘risida ilmiy izlanishlar olib bormoqdalar.

“Umuman, biz jadidchilik harakati ma‘rifatparvar bobolarimiz merosini chuqur o‘rganishimiz kerak. Bu ma‘naviy xazinani qancha ko‘p o‘rgansak, bugungi kunda ham bizni tashvishga solayotgan juda ko‘p savollarga to‘g‘ri javob topamiz. Bu bebeho boylikni qancha faol targ‘ib etsak, xalqimiz, ayniqsa yoshlarimiz bugungi tinch va erkin hayotning qadrini anglab yetadi” - deya ta‘kidlaydi Muhtaram Prezidentimiz.

Darhaqiqat, yoshlarni Yangi O‘zbekiston bunyodkorlari sifatida tarbiyalashda bizga buyuk tariximiz – murabbiy, ajdodlarimizning ibratli hayoti, faoliyati va ma‘naviy merosi – dasturilamaldir.

Bugun, ma'rifatparvar bobolarimiz kutgan, intilgan zamonlar keldi. Ikki Uyg'onishni yaratishga munosib hissa qo'shgan ulug' ajdodlarimizning bugungi avlodlari Yangi O'zbekistonda yangi Renessansni bunyod etish shahdi va shijoati bilan yashamoqda. Bu ulug'vor yo'lda yurtimiz milliy jadidchilik harakatining asoschilaridan biri bo'lgan Bexbudiyning quyidagi "*Ilmsiz millat, qavm asir va zaif qolur. Ilmsiz davlatni foydasi yo'q, ilmsiz dunyodorni hayoti yo'q*" satrlari bizning ilm deb atalmish ulkan kuchga bo'lgan ishonchimizni yanada oshiradi va ilm-ma'rifat mash'alini baland tutishga undaydi.

"AL-ISLOH" JURNALIDA TA'LIM ISLOHI MASALASINING YORITILISHI

Quldosh PARDAEV,

filologiya fanlari doktori,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

O'zbek adabiyoti tarixi kafedrasi dotsenti (O'zbekiston)

XX asr tongida millat ziyolilarining Turkiston xalqiga ma'rifat tarqatishdagi xizmatlari beqiyosdir. Ular ma'naviy–ma'rifiy ruhdagi, o'tkir publitsistik maqolalari bilan millatni uyg'otishga, jaholat iskanjasidan ma'rifat yuksakligiga olib chiqishga intildi. Yoshlar tarbiyasiga, maktablarni isloh qilishga katta ahamiyat qaratdi. Jumladan, Mahmudxo'ja Behbudi "*Padarkush*" dramasida ilmsizlik oqibati xorlik ekani g'oyasini ilgari surdi. Munavvar qori Abdurashidxonov esa 1903-yildan jadid maktablari ochib dars berish borobarida "*Adibi avval*" (1907), "*Adibi soniy*" darsliklarini yozdi. Abdulla Avloniyning "*Birinchi muallim*" (1909), "*Ikkinchi muallim*" (1912) nomli darsliklari, "*Turkiy guliston yoxud axloq*", "*Adabiyot yoxud milliy she'rlar*" kabi qo'llanmalari ham ayni maktab islohiga qaratilgan edi.

Shubhasiz, "*Al-Isloh*" jurnali ham bu vazifadan chetda turgan emas. Jurnal sahifalarida ta'lim islohi mavzuida va ma'rifatga targ'ib etuvchi turkum maqolalar, she'riy va nasriy asarlar e'lon qilingan. Jumladan, Mahmud Alizoda Toshkandiyning "*Milliy aloqa*" she'rida bunday yozilgan:

Bizda ko'p jahlu g'azab, arbobi g'aflat ichra biz,

Ma'rifat ilmu funun aylab kirom isloh qil...

To'y uchun sarf aylagaymiz necha yuz dinorlar,

Rusum deb isroflar ming-ming diram isloh qil.

Masjidu maktab madoris sori qilg'il nazar,

Onlari ilmu odobda muntazam isloh qil. [1;12]

Shoirning ushbu misralarida Turkiston xalqi hayotidagi qoloqliklarni, ma'rifatsizlikni isloh qilish g'oyasi mujassam. To'ylarni ortiqcha xarajatlar bilan dabdabali o'tkazishga zo'r berilayotgani, yana buning urf-odat deya talqin etilayotgani uning haqli e'tiroziga sabab bo'ladi.

Ma'rifat targ'ibi, maktablar islohi muammosi Saidahmad Vasliy ijodida ham alohida o'rin tutadi. Jumladan, "*Al-Isloh*" jurnalining 1916-yil 5-sonida olimning "*Har musulmonning arab tilig'a oshno bo'lishi zarur*" nomli maqolasi e'lon qilingan. Maqolada Turkiston aholisining arab tilini o'rganishi, Qur'on va hadis ma'nolarini tushunishi, ota-bobolarimizning bu tilda yozilgan kitoblarini o'qib, ma'rifat hosil qilishi zarurati ta'kidlanadi. U kuyunchaklik bilan yozadi: "*Katta-katta*

shaharlarimizda, buyuk–buyuk madrasalarimizda xiyli talabalar kamoli ixloslari ilan sarfi umru sarfi aqcha qilub, oxir qasd etub tahsil qiladurg‘on darslaridin va o‘qub yurgan ilmlaridin bir durustroq nimarsa hosil qilmasdan, ko‘ngillari qorayub, xafaliklaridin ikki uch yil ba‘dalida boshqa bir ish ixtiyor qilurlar...” [2;123]

Muallif yosh avlodning aziz vaqtini behuda o‘tkazib, ko‘cha changitib, ot choptirib yurishidan, boylarning farzandlari maktab va madrasalarni pora berib tamomlashidan, oqibatda o‘z oilasiga fojia keltirishidan iztirobga tushadi. Vasliy birgina diniy bilimlar bilan chegaralanib qolmay, dunyoviy bilimlarni ham o‘rganish zarurligini uqtiradi. Jaholatda qolgan “qora xalqning oqarishi”da birdan-bir vosita ma‘rifat ekanini alohida ta‘kidlaydi. Vasliyning “Al-Isloh” jurnali 1915-yil 17-sonida chop etilgan “Islohi tadris haqinda” sarlavhali musaddasi bu jihatdan diqqatga sazovordir.

She‘rda dars islohi dinu shariat jismiga jon bag‘ishlashi, dars “ko‘ngillar ichra toza ruh hosil aylashi” haqidagi teran fikr betakror badiiyat bilan ifodalanadi. “Dars isloh o‘lmasa, o‘lmas biza fayzu futuh” deya o‘sha vaqtda Turkistonda ta‘lim tizimi zamon talablariga javob bermay qolganidan iztirob chekadi. Ayniqsa, shoirning “Bu zamonda olim o‘lmoqg‘a kerakdur umru Nuh” degan so‘zlari bu iztirobning naqadar cho‘ng ekanini ko‘rsatadi. Vasliy kuyinish bilangina cheklanmaydi. Bu holatdan chiqish choralari izlaydi. Natijada, “Osmoni ilm uchundir nardbon islohi dars” degan xulosaga keladi:

Necha toliblarni ko‘rdim – o‘zlari ashobi ilm,
Bo‘lmamishlar sa‘yu ko‘shish aylabon arbobi ilm,
Ming tashakkurlar qilurdim har na bu tullobi ilm,
Bu kabi toliblaradur, izzu sha‘n islohi dars,
Osmoni ilm uchundur nardbon islohi dars.

Boshqa jadid bobolarimiz kabi Vasliy Samarqandiy ham Turkistonning o‘sha davrdagi holatiga tanqidiy nazar bilan qaraydi. “Ishlari darsxonalarda “iyob ila zihob” – kelmagu ketmakdangina iborat bo‘lgan, asosiy vazifasini – bilmagu bildirmakni unutgan tolibi ilmlarni ko‘rib, ularning holiga achinadi. “Aylasak islohi tadris, ey guruhi mustatob, Bo‘lmas erdi holati avlodimiz bo‘yla xarob” deya taassuf qiladi. Jaholatdan najot topmoqning yagona chorasi darsni – ta‘lim tizimini isloh qilish ekanini ta‘kidlaydi.

Musaddasning so‘nggi bandida shoir ilm – ma‘rifat yo‘lida beg‘araz xizmat qilayotgan tahamtanlar – pahlavonlar borligi uchun shukr aytadi. Islohi dars ikki dunyo naf‘iga xizmat qilishini aytib, shunga da‘vat etadi:

Ori-ori bor erur yuzdan biri ahli kamol,
Aylayur xizmat shariatning yo‘lida qadri hol,
Shu tahamtanlar baqoi shar’ uchun aylar xayol,
Bu sharaflik fikr ilan, isloma yondoshmaz zavol.
Alg‘araz islom uchundur pushtbon islohi dars,
Ikki dunyo naf‘ig‘adur bahri kon islohi dars.

Ta‘kidlash joizki, “Al-Isloh” jurnalida ta‘lim islohi masalasida eng faol eshtirok etgan muallif Vasliydir. Uning “Al-Isloh” 1915-yil 13-sonida “Himmat ur-rajo” nomli maqolasi e‘lon qilingan. U maqolada maktab va madrasalarning qurilish reja loyihasidan tortib, dars xonalarining ichki jihoz uskunalarigacha, dars necha yil bo‘lishi kerak, bir kunda necha fan o‘qitilishi zarur, talabalarning darslarni o‘zlashtirishi va imtihon olish usuli qanday bo‘lmog‘i lozimligi haqida batafsil to‘xtaladi. Turkiston ziyoli va ulamolariga quyidagi savollar bilan murojaat qiladi:

“1. Muddati tahsil necha sana bo‘lmog‘i kerak?

2. Har sanada necha oy tahsil ayyomi bo‘lur?
 3. Har haftada necha kun dars o‘qilur?
 4. Har tahsil kunlari necha dars o‘qilsa nofi‘ bo‘lur?
 5. Bir sana o‘qitilmish kitobning necha darsg‘a taqsim bo‘lmog‘i lozim?
 6. Har darsning miqdori necha satru va yoki necha sahifa bo‘lmoq vojib?
 7. Shogirdlarning tushunmaklari lozimmu? Yoki darsxonaga kirib chiqsa bo‘lurmi?
 8. Madrasalarg‘a jahd ila shogirdni ma‘lumotli qilmaklari vojibmu? Yoki kun o‘tkarub, shogirdlarni boshqa ishlarg‘a mardikor qilsalar joizmu?
 9. Ijzat olib xatmkarda bo‘lmak uchun rusumiy darslarni bilmak, ulum va funung‘a olim bo‘lmak lozimmu? Yoki bir vaqti jamoag‘a sherik al-dars bo‘lib, kelib-ketib, uch-to‘rt so‘m berib, mullajaloli javon bo‘lsa kifoyami?
 10. Har kim o‘z boshicha umr kechurub, vaqflarni yeb, mudarris men deb yursa bo‘lurmu? Yoki ulug‘ ulamlarning hukumat taraflaridan nazorat va tahqiqi farzmi?” [3; 186].
- Saidahmad Vasliyning savollari yosh avlod kamoli, millat istiqboli bilan bog‘liq ekani ayon ko‘rinib turibdi. “Al-Isloh” bu muammoga asosiy e‘tiborni qaratganini ta’kidlash kerak.
- Bu masalaga boshqa ziyolilar ham befarq qaragan emas. Ular ham muhokama va munozarada faol ishtirok etdi. Aynan yuqoridagi Vasliy savollariga javoban buxorolik Ziyovuddin qori jurnalning 1915-yil 17-sonida “Insonning bir necha vazifasi va saodati” sarlavhali maqolasini e‘lon qildi. Muallif fikricha, tahsil o‘n besh yilga mo‘ljallangan bo‘lib, yigirma bir xil darsni ko‘zda tutadi. Bir yilda to‘qqiz oy o‘qish, haftasiga besh kun, har kuni ikki fan o‘qilishini ta’kidlaydi. Ya’ni iqtidorli talabalar ta’limni o‘n ikki yilda yakunlashini uqtiradi. U yozadi: “Saidahmad Vasliy janoblari bir maqola yozib, ommaning sa‘yu g‘ayratini va ham fikrlarini “Al-Isloh” vositasi ila maydong‘a qo‘ymoqlarına rajo etmishdur..... Biz ham fikrimizni bayon edub, ba’zi savollarına javob beramiz, lekin bizning fikrimiz hammadan avval jadval bo‘yladur:

№	Peshindan avval	Peshindan so‘ng
1	Birinchi yil – sarf	Odobı ta‘lim va munozara
2	Ikkinchi yil – nahv	Tarixi umumiy
3	Uchinchi yil – nahv	Tarixi umumiy
4	To‘rtinchi yil – mantiq	Hisob
5	Beshinchi yil – mantiq	Handasa
6	Oltinchi yil – hikmat	Hayot
7	Yettinchi yil – hikmat	Nujum
8	Sakkizinchi yil – balog‘at	Aruz
9	To‘qqizinchi yil – balog‘at	Qofiya
10	O‘ninchi yil – usul	Farz ul- ashara
11	O‘n birinchi yil – usul	Ilmi qiroat
12	O‘n ikkinchi yil – aqoid	Fiqh
13	O‘n uchinchi yil – aqoid	Fiqh
14	O‘n to‘rtinchi yil – tafsir	Hadis
15	O‘n beshinchi yil – tafsir	Hadis”

Shu kabi ta'lim olish jarayonini jadval asosida ko'rsatadi. Maqola so'ngida Turkiston ulamolariga xitob qilib, maktab va madrasalarning ayanchli ahvoliga kuyinib, quyidagicha bong uradi: "Ey! Ustoz va ulamolar, endi vaqtni zoe' etmangiz, bizlarning va o'zlaringizning moziy (o'tgan zamon) va istiqbolimizni tushuningiz: kim eduk, na o'lduk, na o'lajag'miz, fikr eytingiz! Vatan va millat avlodining ta'lim-tarbiyati sizlarning hamiyat va g'ayratingizg'a bog'lidur." [4; 331]

Ta'kidlash joizki, yosh avlod ta'lim-tarbiyasi masalasida ulamolarning fikrlari turlicha bo'lgan. Ba'zilar eski usul borobarida yangi usul jadid maktablarining ham tarafdori edi. Ayrimlari esa jadid maktablariga tanqidiy fikr bildirgan. Bu toifa Yevropa madaniyati musulmon bolalariga salbiy ta'sir ko'rsatishidan saqlanmoq zarur, deb hisoblagan. Saidahmad Vasliy "Sadoi Farg'ona" gazetasida chop etilgan "Usuli jadid" maqolasida yangi usuli eski o'qitish tizimidan afzal ekanligini sodda va tushunarli qilib quyidagicha bayon etadi: "Emdi yangi tartibda o'qitmoqni ma'nosi shulki, maktabga kirgan bolaga saboq berish bilan bir vaqtda xarflarni yozib ko'rsatur. Yangi tartibda o'qigan bola 4-5 oyda o'qimoq va yozmoqni o'rganur..."

Vasliy ushbu maqolasida 10-12 yil o'qigan mullalar eng muhim ilmlardan bexabar qolganliklarini ta'kidlash bilan birga, ularning madrasalarda o'rgangan bilimlari amaliy hayot ehtiyojlaridan juda uzoq bo'lganligi hamda jamiyat taraqqiyotiga xizmat qilmay, amaliyotdan ajralib qolgani haqida muhim ijtimoiy – siyosiy masalani ham ilgari surgan edi." [5; 331]

"Al-Isloh"ning 1915-yil 8-sonida chop etilgan mulla Abdulg'afforxo'janing "O'quv va yozuvlarning haqiqiy boislari" nomli maqolasi ham ta'lim-tarbiya masalasiga bag'ishlangan. Maqolada insonlarning ta'lim-tarbiya olishi nechog'lik muhim ekanligi ta'kidlanadi. Talabalarning yuqori darajada o'quv va yozuv salohiyatiga ega bo'lib, kamolotga erishishi zarurligini falsafiy fikrlar bilan tushuntiradi. Ong, aql va ilminsonlar bilan hayvonni bir-biridan ajralib turishini, ilmi va ilmsiz kishining turmushidagi yashash sharoiti misolida so'z yuritib bunday yozadi: "O'quv va yozuvlarning insonlarga zarur ekanligi har kimga ma'lumdur, na uchunkim, o'quv va yozuv bilgan odam ila bilmagan odam miyonasida har vajdin osmon ila yercha farq bordur..." [6; 331] - deb nihoyatda asosli so'zlarni keltirib yozadi u.

Jurnalda xuddi shu mazmundagi maqolalar ketma-ket chop etilgan. Jurnalning 1915-yilgi 13-sonida nashr qilingan Zuhridin Fathiddinzodaning "Musulmonlarga rajo" sarlavhali maqolasida ham o'lkada kechayotgan jadid va qadimchilar munozaralari haqida so'z boradi. Maqoladan bilinadiki, muallif masalaga xolis yondashgan. Uningcha, ziyoli va ulamolar ittifoq bo'lib ish tutishi, bir-biri bilan yaxshi munosabatni tiklab, yoshlar ta'lim-tarbiyasiga jiddiy e'tibor qaratishi zarur. Vatan va millat istiqboli shuni taqozo etadi.

Bunday qarashlar Mullo Hoshim Hayratiy asarlariga ham xosdir. U Turkiston xalqining ma'rifatsizligini, ta'lim tizimining talabga javob bermay qolgani, ziyolilar ta'lim masalasida bir tanu bir jon bo'lib, ish ko'rmayotgani, jaholat botqog'iga botishining bosh sababi jadid-qadim munozaralari deb bildi. Ayni shu masalada jurnalning 1917-yil 14-sonida chop etilgan "Munosib zamon" nomli she'rida bunday yozadi:

Qayda rahmat bizni Turkistonni bu kirdorig'a,
Doimo qo'ygay qadam bir-birlarin ozorig'a,
Gina molin keltirur nafsoniyat bozorig'a,
Ittifoq o'lmay diyorin berdilar ag'yorig'a,
To bu dam voqif emas bu qissani asrorig'a... [7; 331]

Shoir ittifoq haqida fikr bildirar ekan, mustamlakachilik davrida bu ishda muvaffaqiyatlarga erishishning birdan-bir yo'li o'lkada o'zaro ixtiloflarga barham berib, ahillik bilan ilm-fanni